

ІНДИКАТОРИ ТА ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ ПАРТИСИПАТОРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

INDICATORS AND PRACTICES OF CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF PARTICIPATORY DEMOCRACY IN UKRAINE

Руденко Ю.Ю.,

*доктор політичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України*

Стверджується важливість пріоритетності громадянської ідентичності у суспільстві, в тому числі і українському. Громадянська ідентичність є похідною від громадянського суспільства, яке виникає в певний період європейської історії, коли виникає поняття «колективного суверена», тобто народу. У кожного з його представників виникає право на управління державою. Зазначається, що без зрілого та дієвого громадянського суспільства сьогодні для України неможлива повноцінна суб'єктність та стабільність. Громадянське суспільство розглядається як комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен, який включає наявність таких вимірів: 1) соціальних інститутів (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права; громадський контроль за владою на всіх рівнях); 2) громадянської культури, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм; толерантність; довіра; суспільна відповідальність; патріотизм; здатність до компромісів; самоповага; ввічливість; громадська солідарність і взаємодопомога); 3) соціальних практик: суспільна активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних асоціаціях; громадянська компетентність і поінформованість; лобювання суспільно важливих ініціатив. Детально аналізуються індикатори та практики, що можуть актуалізувати громадянське суспільство в сучасній Україні. Зазначається, що попри різноманітні цінності в суспільстві можлива консолідація через переважаючі практики «солідарності», «толерантності», «етики» тощо. Стверджується, що попри невисокий рівень залученості громадян у громадські організації та системні форми прояву, короткотривалі форми громадянської активності мають в Україні суттєве поширення. Також зазначається, що Україні поступово набувають розповсюдження форми партисипаторної демократії: право на мирні збори, практика е-петицій, громадські слухання та референдуми.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальні практики, громадянська ідентичність, партисипаторна демократія, громадські організації.

The importance of prioritizing civic identity in society, including Ukrainian society, is asserted. Civic identity is a derivative of civil society, which arises in a certain period of European history, when the concept of a «collective sovereign», that is, a people, arises. Each of its representatives has the right to manage the state. It is noted that without a mature and effective civil society, full-fledged subjectivity and stability are impossible for Ukraine today. Civil society is considered as a complex socio-cultural and socio-political phenomenon, which includes the following dimensions: 1) social institutions (independent media; institutionalized public opinion; effectiveness of the principle of the rule of law; public control over power at all levels); 2) civil culture, social norms, values and virtues of civility (pluralism; tolerance; trust; social responsibility; patriotism; ability to compromise; self-respect; politeness; public solidarity and mutual assistance); 3) social practices: social activity of citizens; social movements; initiative groups; civic participation in voluntary associations; civic competence and awareness; lobbying of socially important initiatives. Indicators and practices that can actualize civil society in modern Ukraine are analyzed in detail. It is noted that despite various values in society, consolidation is possible due to the prevailing practices of "solidarity", "tolerance", "ethics", etc. It is asserted that despite the low level of involvement of citizens in public organizations and systemic forms of manifestation, short-term forms of civic activity have a significant spread in Ukraine. It is also noted that the form of participatory democracy is gradually spreading in Ukraine: the right to peaceful assembly, the practice of e-petitions, public hearings and referendums.

Key words: civil society, social practices, civic identity, participatory democracy, public organizations.

Постановка проблеми. В кризові та воєнні часи особливим інтеграційним чинником в суспільстві виступає громадянська ідентичність. Досліджуючи феномен національної стійкості та дотичні до нього феномени автори національної доповіді «Національна стійкість й адаптивні ресурси населення України» зазначають: «...У цьому разі національна резильєнтність відображає, з одного боку, здатність у критичні моменти протистояти дезінтеграційним ініціативам шляхом фіксації власної громадянської ідентичності

як домінуючої над локальними, регіональними, релігійними, етнічними, мовними та іншими. Адже фіксація чіткої громадянської ідентичності є важливою умовою існування цивілізаційної суб'єктності. З іншого – це здатність протистояти та запобігати територіальним зазіханням, сепаратистським, ірредентистським настроям у суспільстві за умови пріоритетності територіальної згуртованості власної країни з поміж регіональних чи локальних інтересів місцевої громади» [1, с. 279].

Нагадаємо, що в законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, «українська громадянська ідентичність» визначається як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством» [2]. Втім, дозволимо собі стверджувати, що громадянська ідентичність найбільше корелює саме з громадянським суспільством і тісно пов'язана в історії людства, а саме європейської цивілізації, з утворенням останнього. В Україні, сьогодні, громадянське суспільство стає вагомим інструментом національної стійкості, формування державної суб'єктності та атрибуту демократії співучасті. Тож маємо дослідити, які риси та практики громадянського суспільства сьогодні є актуалізованими для українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Враховуючи ту обставину, що «громадянське суспільство» є феноменом багатомірним, то і розглядають його в контексті низки дисциплін та наукових напрямків. Втім, пріоритетними, на наш погляд, тут виступають політологічні та філософські дослідження громадянського суспільства та дослідження у галузі соціології (політичної соціології). Серед українських вчених варто зазначити таких: І. Бекешкіна, Є. Бистрицький, А. Колодій, Н. Кононенко, О. Резнік, В. Степаненко, Н. Хамітов, М. Шульга та інші.

Формулювання цілей статті. Попри численні дослідження громадянського суспільства, ми не знаходимо в останніх аналізах кореляції між тими індикаторами та практиками, які апіорі присутні в громадянському суспільстві в європейському дискурсі та тими, що наявні в Україні. Висвітлення останнього ми і формулюємо як мету статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тож, продовжуючи нашу думку, щодо європейського лона формування громадянського ідентичності, повторимося: сучасна європейська національна ідентичність – це, перш за все, громадянська ідентичність, яка, своєю чергою, ґрунтується на самоуправлінні народу (тобто всіх громадян, які складають сучасні нації) та його залученості до процесу прийняття політичних рішень.

Адже поняття та явище громадянської ідентичності з'являється у певний період історії європейської політичної та правової культури. «Перехід від природного до правового стану характеризується появою нового типу як індивідуальної, так і колективної ідентичності... Модерний політичний суб'єкт – це суб'єкт, здатний актуалізувати своє природне право. Але така актуалізація стає дійсною тільки через взаємний обмін, тобто через взаємне визнання прав одне одного, яке означає

відмову від насильницьких дій стосовно інших. Персональна ідентичність суб'єкта як носія природного права імплікує колективну ідентичність суб'єктів, які визнають природні права одне одного. ...Природне право постає як вираження принципу іманентної нормативності в політиці... воно конститує поняття модерної громадянської ідентичності у сенсі ідентифікації людини як громадянина, а відповідної спільноти - як суспільства громадян...», - стверджують автори монографії «Національна ідентичність та громадянське суспільство» Є. Бистрицький, С. Пролєєв, О. Білий [3, с.240].

А автори роботи «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії і сучасності» підхоплюють цю думку: «Сучасний громадянський рух в Україні став виразним гуманістичним проявом цивілізаційної суб'єктності у Східній Європі. Власне, однією з ключових рис європейської цивілізації є феномен громадянського суспільства, який поєднував модерну історичну концепцію і проект модернізації суспільного життя, коли основний акцент ставився на принцип відокремленості суспільної життєдіяльності від державної влади. Це і вирізняє європейську цивілізацію з-поміж інших, коли автономні від держави суб'єкти здійснювали вирішальну роль у модернізації суспільства, його демократизації та формуванні національної ідентичності» [4, с. 221].

Тобто ключова роль громадянського суспільства у формуванні громадянської ідентичності є незаперечною. Іншими словами, громадянське суспільство є тим субстратом, на якому «визріває» громадянська ідентичність. Тому вважаємо за необхідне, саме сьогодні, коли наша країна переживає нелегкі часи, приділити увагу формуванню феномена «громадянського суспільства» в Україні. Адже від його зрілості багато в чому залежить наша суб'єктність та спроможність інтегруватися у європейський простір, звідки, власне, як було зазначено, і формується коріння «громадянського суспільства».

Варто зазначити, що ключовою цінністю для громадянського суспільства виступає цінність «свободи». Інтерпретацій цієї цінності існує багато. Ми маємо на увазі ліберальну свободу, зворотньою стороною якої є індивідуальна відповідальність. «Відтак стабільність і дієвість громадянського суспільства залежать від того, наскільки його суб'єкти сповідували цінність свободи, яка є основним етичним підґрунтям громадянського способу суспільної життєдіяльності. Реалізація даної цінності на рівні особистості породжує такі риси суб'єктності, як індивідуальна відповідальність, відкритість до змін, здатність до самореалізації, незалежності у вчинках, вміння розвиватися та розгортати власний потенціал тощо. На макросоціальному рівні ці риси пере-

носяться на загальну гуманістичну суб'єктність країни, яка стає впливовою саме завдяки привабливому способу суспільної життєдіяльності.

Адже, якщо, своєю чергою, відштовхуватися не від феномену «громадянина», а від феномену «громадянського суспільства», як цілісного явища, то «громадянське суспільство як комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен включає наявність таких вимірів: 1) соціальних інститутів (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права; громадський контроль за владою на всіх рівнях); 2) громадянської культури, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм; толерантність; довіра; суспільна відповідальність; патріотизм; здатність до компромісів; самоповага; ввічливість; громадська солідарність і взаємодопомога); 3) соціальних практик (виявляють залученість громадян до суспільного життя – авт.): суспільна активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних асоціаціях; громадянська компетентність і поінформованість; лобювання суспільно важливих ініціатив» [5, с. 28].

При аналізі рівня розвитку громадянського суспільства в Україні, з трьох зазначених складових, які відіграють роль у формуванні зрілого громадянського суспільства, ми винесемо за дужки формалізований аспект, тобто соціальні інститути, та зосередимося на аналізі громадянської культури та соціальних практиках.

Акцентуючи увагу на громадянській культурі, зазначимо, наступне: про наявність громадянської культури свідчить не одноманітність та гомогенність цінностей в суспільстві, а, швидше, наявність громадянських механізмів, на основі яких можуть органічно співіснувати різні цінності. Тобто, фактично, суспільство може мати різні погляди на певні цінності, але не бути глибинно дезінтегрованим, оскільки є сформовані практики толерантності та існує високий ступінь довіри серед різних соціальних та етнічних груп. Досліджуючи ступінь інтегрованості українського суспільства, соціологи в роботі «Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму» у якості найбільш очевидних індикаторів обирають традиційні показники інтегрованості – соціальну солідарність, довіру, толерантність та відповідальність [6].

Усі вони були свого часу теоретично пов'язані в єдину систему Т. Парсонсом через категорію стабільності. На його думку, «жодне суспільство не може підтримувати стабільність перед обличчям різних потреб і напруг доти, поки інтереси різних громадян не пов'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і зобов'язаннями» [7].

Соціологи виходять з того, що вище зазначені характеристики (солідарність, довіра, толерант-

ність та відповідальність) діють і за умов нестабільності (в тому числі в умовах воєнного стану), яка може виступати «лакмусом» інтеграції, вказуючи, наскільки вона органічна, або механічна, штучна. Ситуації нестабільності можуть відкривати такі ресурси інтеграції, які в стабільних умовах ніяк не виявлялися.

Досвід зазначених практик дає змогу їхнім носіям інтегруватися як в локальні спільноти, так і в цілому в суспільство. В умовах суспільної кризи такі практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів, оскільки схильність до установок солідарності, відповідальності, толерантності та довіри дають переваги суб'єктам таких практик для самоактуалізації в соціальному житті.

Оптимістично, що соціологічні опитування останніх років показують доволі високі показники інтегрованості українського суспільства в окреслених практиках. Зокрема, наведемо такий показовий приклад – навколо такого індикатора консолідації, як громадянська ідентичність солідаризується 61,8% громадян (у 2020 році). В той час, коли у 2013 році таких було лише 50,6%. Це свідчить про те, що громадянська ідентичність (а втім і громадянська культура) сьогодні переважає над всіма іншими: локально-територіальною, регіональною тощо. Іншими словами, все більше мешканців України відчують себе її громадянами, у першу чергу, а вже у другу, мешканцями певного регіону, села, міста тощо [8, с. 232].

Проаналізуємо наступний заявлений вимір громадянського суспільства – залученість населення України у громадянські організації та громадянські активності.

С. Гантінгтон зауважував, що політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед кількістю, чисельністю та ефективністю наявних в ньому громадських організацій [9, с.89].

Втім, попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань, кількість людей, залучених до роботи організацій, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Попри незначні коливання, істотних зрушень упродовж десятиліть не відбулося. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів, то, відповідно, членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14-17% дорослого населення України» [10]. А відомим є той факт, що члени громадських організацій є більш дієвими у відстоюванні своїх прав, ніж інші члени суспільства. Зокрема, серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав

та інтересів з боку уряду, вдвічі більша (29,3%) від загальнонаціональних показників (15,4%). Подібним чином частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку місцевої влади, серед залучених у громадські організації виявилася суттєво більшою (42,8%), ніж серед населення загалом (26,4%)... Засвоєння необхідних норм та моделей групової поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку) може виступати мотивами залучення особистості в політику, дає змогу набути досвіду і необхідної підтримки від офіційних структур [11, с. 51]. Накінець, члени громадських організацій постають як більші оптимісти і менше відчувають страх порівняно з тими, хто не належить до громадських об'єднань [12, с. 111].

Втім, не дивлячись на те, що у перехідних суспільствах (до якого належить Україна) участю у громадських організаціях, дійсно, охоплена невелика частка населення, однак, науковці стверджують, що «натомість доволі поширеною є громадсько-політична активність різного змісту та тривалості. Це пов'язано з тим, що інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на передній план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та час» [13, с. 229].

Для виявлення типів громадянських практик в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, яке було проведено у 2020 році, респондентам було задано запитання: «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?» і пропонувалася низка громадсько-політичних заходів, актуальних на теперішній час [14].

Виявилось, що здебільшого населення здійснює дискусійні практики, а саме ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, обговорення громадських та політичних проблем у соціальних мережах. Участь у таких заходах не вимагає особливих організаційних чи психологічних зусиль, а застосування Інтернет-технологій здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних та активних громадян. Меншої поширеності набули громадянські практики пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань вимагає певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такі люди здійснюють «етичне споживання» навіть всупереч раціональній вигоді щодо придбання дешевого, але «неприємного» з політичної точки зору товару. Переказ грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям тощо є доволі індивідуалізо-

ваними практиками, які, крім фінансових витрат, не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль, делегуючи свою волю «професіоналам».

І, нарешті, значно менше українських громадян залучені до заходів, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збір підписів під колективними зверненнями, участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил потребує організаційних навичок... [15]. Мізерна кількість залучених до громадянських практик такого ґатунку показує тенденцію, що чим складніше є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менше вони поширені в українському суспільстві.

Втім, з'ясування політичних орієнтацій суб'єктів громадянських практик виявило їхнє позитивне ставлення до громадянських цінностей. Вони більшою мірою є політично ідентифікованими, порівняно з рештою населення, також є більш проєвропейськими та орієнтованими на поєднання ринкових та адміністративних методів регулювання економіки. Це дає надію на більш активне наших громадян до більш складних громадянських практик, що потребують значних організаційних зусиль.

Адже, заходи, що потребують більших організаційних зусиль: а саме: звернення громадян, участь у громадських слуханнях, протестні акції у значному ступені відображають риси зрілої партисипаторної демократії (демократії співучасті). Вони, покликані знижувати конфліктність у суспільстві, сприяти виникненню діалогу між громадянами і владою, формують залученість громадян до державних справ і, в кінцевому рахунку, формують справжнє громадянське суспільство та громадянську ідентичність.

Проаналізуємо деякі з них. Зокрема, важливим проявом демократії є можливість для громадян проводити мирні збори. П. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передає функцію ухвалювати рішення про проведення мирних зборів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військовому командуванню разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) [16]. Отже, зафіксуємо: навіть в умовах дії режиму воєнного стану мирні збори не підлягають однозначній забороні.

Адже, запит на ефективну демократію виразно представлений у громадян країни. Повної адаптації нормативної бази та практик її застосування зі стандартами ЄС потребують і амбітні завдання нашої європейської інтеграції. Тому вже зараз необхідно виробляти сценарії повного або часткового повернення у політичне життя

українців усіх/більшості атрибутів демократії. Головною проблемою нормативного регулювання практики проведення в Україні мирних зборів є відсутність окремого спеціального закону, що створює проблеми для реалізації цього права. На практиці відсутність базового закону призводить до звуження права громадян на мирні збори та порушення інших свобод [17, с. 321].

Варто акцентувати увагу на тому, що «переважна більшість країн-членів ЄС мають спеціальні закони, що регулюють застосування громадянами цього інклюзивного демократичного інструменту. Як правило, ці документи містять вимогу повідомляти владу заздалегідь про мирні зібрання та акції протесту. Європейські закони також гарантують проведення спонтанних акцій (тих, що виникають без попередження), якщо вони мають мирний характер. Єдина європейська країна, не член ЄС, Велика Британія (а точніше – три її провінції: Англія, Уельс та Шотландія) не містять вимоги повідомляти владу заздалегідь про мирне зібрання чи протест» [18].

Право громадян та організацій громадянського суспільства самостійно звертатися до відповідних центральних та локальних органів влади унормовано Законом «Про звернення громадян» (1996 р.) [19].

В межах реформ, спрямованих на зростання якості та формування прозорості врядування, в тому числі шляхом популяризації практик е-демократії, в Україні відбулося запровадження і електронного звернення, та електронної петиції (2015 р.) [20]. Вже у 2016 р. майже 60% організацій громадянського суспільства інформували про використання е-петицій [21].

Українська нормативна база е-петицій/звернень прописана таким чином, що вони, як інструмент активно набираючої оберти е-демократії, «підсвічують» проблеми, ранжують їх за рівнем впливу на суспільство та надають публічну демонстрацію ставлення до проблем представників влади (центральної та місцевої). Разом з тим, не передбачають реального покарання за порушення владою або процедур реагування на петиції, або невиконання заходів, про які йдеться в приписах щодо петиції. За такої нормативної бази е-петиції залишаються умовно прийнятним інструментом оперативної локалізації потенційних криз загальноукраїнського масштабу [22, с. 325].

Ще одним інструментом розвитку громадянського суспільства та партисипативної демократії є громадські обговорення/громадські слухання, місцеві референдуми та бюджети участі (громадські бюджети). В Україні ці різновиди інструментів партисипативної демократії пов'язані передусім із децентралізацією та роз-

витком місцевої демократії. Дійсно, громади допомагають українцям на локальному рівні опанувати інклюзивні демократичні практики, що наповнюють громадян досвідом ухвалення рішень через компроміс, відчуттям можливості реального впливу на владу, практиками публічного узгодження важливих рішень для розвитку громади. Саме тому збереження і подальший розвиток місцевого самоврядування навіть в умовах війни є вкрай важливим політичним завданням влади та громадянського суспільства.

Специфіка трансформації українських інституцій в останні десять років полягала в тому, що формування принципово нового, не радянського, інклюзивного стилю управління державою більш швидко та ефективно відбувалося на місцевому (локальному) рівні, на рівні громади. Політичним продуктом реформи децентралізації (перший етап – 2015–2018 рр., другий етап – 2019–2021 рр.) стало створення нової та ефективної інституції місцевого самоврядування зі своїм законодавством, захищеним бюджетом, новими людьми у владі. Фактично, місцеве самоврядування запустило механізми демократії на локальному рівні. Українці відчували свою спроможність впливати на перебіг подій у громадах, розпочався процес увласнення держави пересічними громадянами [23, с. 329].

Безумовно, успіх децентралізації був зумовлений, не в останню чергу, досить активним зверненням (чи планами звернутися) до партисипативних інструментів демократії на локальному рівні.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Аккумулюючи вище зазначене, маємо наголосити, що попри певні складнощі, в Україні відбувається поступове становлення громадянського суспільства. Підґрунтям цього мають слугувати солідаристські практики, які пов'язані з формуванням громадянського ідентичності на основі толерантності та етики, яка формується між різними соціальними та етнічними групами. Попри те, що системні механізми залученості громадян у життєдіяльність суспільства не є занадто високими. Зокрема, за даними соціологів 14-17 % громадян України є постійними членами громадських організацій Але, разом з тим, українці приймають активну участь у заходах, що не потребують глибоких організаційних зусиль. Також в Україні поступово набувають розповсюдження демократичні механізми залученості громадян у справи суспільства, а, поготів, і в політику: право на мирні збори, практика е-петицій, громадські слухання та референдуми. Формується нормативна база зазначених форм демократії співучасті. Тож деякі з них потребують уточнення та обговорення у соціумі, але підґрунтя для демократичних перетворень в країні закладене.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь/Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов та ін. К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 552 с.
2. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (13.12.2022). <https://ips.ligazakon.net> (дата звернення: 23.08.2024)
3. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ : Дух і літера. 2018. 464 с.
4. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь./ ред. кол. С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк та інші. К.: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
5. Степаненко В. Сучасне громадянське суспільство: теоретико-методологічні підходи соціологічного дослідження. *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка*. К.: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 11–33
6. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму/ О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін. К.: Інститут соціології НАН України. 2016. 276 с.
7. Parsons T. The social system. N.Y., 1964
8. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь/Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов та ін. К.: ІПІЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2022. 552 с.
9. Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven, CT: Yale University Press, 1968. 488 p.
10. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22
11. О. Резнік О. Політична ефективність українців як складова розвитку громадянського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2018. Вип. 6 (20). С. 45-51
12. Бекешкіна І. Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2018. Вип. 6 (20). С.105-111
13. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь/ ред. кол. С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк та інші. К.: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
14. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22
15. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22
16. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №28
17. Кононенко Н. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни/ За ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди*. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 300-349
18. The Public Order Act. 1986. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/64/contents> (дата звернення: 10.09.2024)
19. Закон України «Про звернення громадян» (02.10.1996) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 7.09.2024)
20. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції (02.07.2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text> (дата звернення: 5.09.2024)
21. Практика використання інструментів електронної демократії громадськими організаціями в Україні. Звіт за результатами дослідження. 2016. http://school26.edukit.mk.ua/Files/downloads/E-Democracy%20Survey_Results_final.pdf (дата звернення: 8.09.2024)
22. Кононенко Н. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни/ За ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди*. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 300-349
23. Кононенко Н. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни/ За ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди*. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 300-349